

BENGT AF KLINTBERG

VAGN J. BRØNDEGAARD

Vagn J. Brøndeggaard (1919–2014) var något så otidsenligt som en privatlörd, en forskare som i sin studerkammare samlade på sig ett encyklopediskt vetande inom sitt specialområde, etnobotaniken. Freतेelsen var vanlig på 1800-talet men har numera nästan helt försvunnit: den komparative skrivbordsforskaren som med hjälp av sitt omfattande bibliotek för samman all tillgänglig information om ett begränsat ämne. Denna typ av forskning har kommit att stmpas som frlrdad, men på senare tid har allt fler fått upp ögonen för att de vetenskapliga faktasamlarna kan vara förmedlare av viktig kunskap, som inte är så lätt åtkomlig på annan väg. Till dem hörde Vagn J. Brøndeggaard. I dag söker sig många yngre etnobotaniker till hans skrifter.

Han föddes 1919 i ett lantbrukarhem på Mn i Danmark och hade uppnått den höga åldern av 94 r när han avled vårvintern 2014. Så länge han bodde kvar i föräldrahemmet var hans namn Vagn Jrgensen. I vuxen ålder tog han sig namnet Brøndeggaard efter en släktgård som hans förfäder hade brukat i nästan tvåhundra r men som gått ur familjens ägo. Hans botaniska intresse väcktes tidigt; han var bara sju r när han började samla och pressa blommor i hften av omslagspapper som mamman gjort till honom!. Under uppväxten inhämtade han mycket av sin vxtkunskap i 1800-talsbotanikern Emil Rostrups *Vejledning*

i den danske Flora, en handbok som han köpte fr hopsparade pengar och lste så flitigt att den till sist bestod av lösa blad. Senare i livet tecknade Brøndeggaard lromstarens biografi i en artikel, där han bland annat pekar på Rostrups intresse för "plantasagn" och annan etnobotanik?.

De tillgängliga biografiska uppgifterna om Vagn Brøndeggaard r få, och han har själv varit förtegen när han har intervjuats om sitt liv. Hans ovanliga levnadslopp från sjvlrd

bondson till internationellt erkänd etnobotaniker väckte författaren Gorm Rasmussens intresse. Dennes studie *Das Menschlein in der Blüte* (2014) bygger på intervjuer med Brøndegaard och skildrar en delvis problematisk uppväxt.

Hans far var stolt över sin bondehärstamning och ville att äldste sonen Vagn skulle gå i hans fotspår. Men sonen hade ärvt sin mors läshuvud och avskydde arbetet på gården, ett arbete som tog mycket av hans tid och ledde till att han bara fick gå varannan dag i skolan. Där trivdes han desto bättre; klasskamraterna kallade honom ”professorn”. Familjen flyttade från gård till gård och levde tidvis under mycket knappa villkor. Vagns tillflykt blev det allt uppslukande botaniska intresset. Han anlade en botanisk trädgård där skyltar upplyste om växternas namn, han utökade kontinuerligt sitt herbarium och gjorde anteckningar om de insamlade växterna, inte minst hur de har använts av människorna. Allt detta uppfattades av fadern som griller. Han kastade herbariet och de botaniska anteckningarna på elden. Vagn grät en vecka, berättar hans syskon.

Fadern beundrade allt tyskt och blev på 1930-talet övertygad nazist; han trodde att den nazistiska politiken skulle gynna lantbrukare. Sedan han gett upp hoppet om att sonen skulle gå i hans fotspår lät han honom studera vid en realskola. Den unge Vagn tog examen med lysande betyg, särskilt i tyska språket som han behärskade lika väl som sitt modersmål.

Tysklands ledande etnobotaniker vid denna tid var Heinrich Marzell (1885–1970). Han hade 1938 gett ut boken *Unsere Heilpflanzen, ihre Geschichte und ihre Stellung in der Volkskunde*, och under 1940-talet var han fullt sysselsatt med det verk som har blivit hans mest kända, fembandsverket *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* (1943–1979, slutredigerat efter hans död). Marzell hade ingen universitetsprofessur utan var verksam som

gymnasielärare i botanik och kemi i en idyllisk bayersk småstad, Gunzenhausen. Efter att ha läst några av hans skrifter inledde den unge Brøndegaard en korrespondens med Marzell som ledde till att han mitt under brinnande krig inbjöds att komma och besöka honom. Vagn Brøndegaard blev Marzells privatelev, av denne utsedd att föra hans forskning vidare.

Förhållandet mellan de båda utvecklades med åren till nära vänskap, och kontakten bröts inte förrän Marzell avled 1970. Utöver sin naturvetenskapliga skolning hade den tyske forskaren grundliga kunskaper i germanistik, och han råde Brøndegaard att kombinera botaniken med studier i germansk filologi och folkloristik. I teoretiskt och metodiskt hänseende kom Brøndegaard att bli en trogen kopia av Marzell, en empiriker som byggde sina faktasammanställningar på största tänkbara källmaterial.

Brøndegaard hade även litterära intressen och en stark skrivlust. Han beslöt att satsa sina krafter på ett populärvetenskapligt författarskap och fick vid 22 års ålder sin första artikel publicerad i dagstidningen *Politiken*. Året var 1941 och artikelns rubrik ”Lægedom langs Landevejen”. Men arvodena för de artiklar han skrev för dagstidningar och periodisk press var blygsamma. Det krävdes en järnflit för att det hela skulle gå ihop, och den besatt uppenbarligen Vagn Brøndegaard. När arbetstempot var som högst skrev han en tidningsartikel om dagen. Innehållet varierade, men oftast handlade det om växtnamn och växters användning inom folkmedicinen eller den lärda medicinen. Andra ämnen rörde nyttoväxter och växternas betydelse i folketro och kalenderseder.

Några av artiklarna stod under kriget att läsa i nazisternas dagblad *Fedrelandet*. Där publicerade han också ett par propagandistiska artiklar om det tyska tusenårsriket som ställdes i skarp kontrast mot tillståndet i England och det engelska kolonialväldets

Heinrich Marzell och Vagn J. Brøndegård i djupa samtal under en tur med postbåten till Vejro, sensommaren 1946 eller 1948.

förbrytelser. Efter fredsslutet kostade de honom ett år i fängelse och fem års uteslutning från alla offentliga anställningar.

I samband med en skilsmässa flyttade han 1966 till en liten stad på den spanska solkusten, Competa i Malaga. Där bodde han under större delen av året och återvände till hemlandet bara under de allra hetaste sommar-månaderna. Långt borta från de danska bokskogarna skrev han den ena artikeln efter den andra och postade manusen till tidningar och tidskrifter i Danmark och dess grannländer.

Han hade en särskild blick för alla de fack-tidskrifter som kunde vara intresserade av

hans kunskaper. Hans uppfinningsrikedom när det gäller att finna etnobotaniska och etnozoologiska infallsvinklar till de mest skiftande fackområden kan inte annat än väcka beundran. I snickerinäringens egen tidskrift *Snedkermestrene* kunde han placera artikeln "Brug af træ i Danmark"³, i *Tidsskrift for tekstil-teknik* utredde han under rubriken "Nordisk bomuld" försök med inhemska plantors frö-hår som textilmaterial⁴, i tidskriften *Brygmesteren* berättade han under rubriken "Gammel snaps på nye flasker" om brännvinskryddor⁵, i *Tidsskrift for biavl* kunde han placera artiklar om bin och honung. Björkrisets roll i äldre

tidens barnuppfostran fick en artikel i *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*⁶. Danska, svenska och tyska facktidsskrifter för farmakologi, veterinärmedicin, lantbruk, blomsterodling, jakt och fiske fick ta emot artiklar specialdesignade för dem. Vid sidan av brödskriverierna åstadkom han också varje år ett mindre antal artiklar för vetenskapliga publikationer, där han redovisade sin med åren allt mer omfattande beläsenhet. Flera infördes i *Danske Studier*, den ledande tidskriften för språk, litteratur och folkminnen i Danmark, eller i *Svenska landsmål och svenskt folkliv*.

En förutsättning för författarskapet var det kartotek som Brøndegaard kontinuerligt byggde upp och där han noterade alla etnobotaniska belägg som kom i hans väg. Han såg också till att förvärva all litteratur som kunde vara av intresse och fick så småningom ett bibliotek som antagligen är det största enskilda etnobotaniska biblioteket i världen. Medan samlingarna växte började han planera det som skulle bli hans magnum opus, ett bokverk i flera band som skulle redovisa alla de folkliga traditioner som hade dokumenterats i Danmark om landets flora. Källorna var inte bara de vanliga etnologiska och kulturhistoriska; Brøndegaard gick också igenom den danska skönlitteraturen, både poesi och prosa, och excerperade allt av etnobotaniskt intresse som han kunde hitta.

När manuskriptet efter många år var tryckfärdigt återstod problemet att finna ett bokförlag som var villigt att ge ut det. En förutsättning var att det kostsamma projektet fick ekonomiskt stöd, och för det krävdes att ledande botanister och folkminnesforskare i Danmark var villiga att intyga dess värde. Här fick han stöd av Danmarks främste växtnamnsforskare, professor Johan Lange, och av intendenten vid Dansk Folkemindesamling Iørn Piø. I korrespondensen mellan Brøndegaard och dem och andra intressenter, arkiverad i Brøndegaardssamlingen i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien i Stockholm, kan

man följa de många turerna innan *Folk og flora* kom ut. Bland annat framgår det att författaren länge var osäker på om han skulle kalla verket *Flora og folk* eller *Folk og flora*. Det blev, som vi vet, det senare alternativet som segrade.

Rosenkilde & Bagger, det bokförlag som tog på sig uppgiften att ge ut manuset, försåg det i rikt mått med färgillustrationer och åstadkom ett praktverk i fyra delar som publicerades 1978–80. Det togs emot positivt i tidningarna och fick recensioner som kunde användas när en andra upplaga trycktes 1987. *Berlingske Tidende* skrev t.ex.: ”Dette er et utroligt samvittighedsfuldt stykke arbejde, der vil blive stående som et hovedværk i vor botaniske litteratur.”

De kritiska rösterna var inte många, men folkloristen Eske K. Mathiesen uttalade i årsboken *Folk og Kultur* vissa betänkligheter. Han skriver:

Verket repræsenterer en samleffid af kolossalt omfang, men er der tale om noget videnskabeligt ønske om at udrede det be-stemmende i opfattelserne af den enkelte plante eller gruppe af planter? – Såvidt jeg kan se, overlader Brøndegaard den vurderende indsats til læseren ved at pege på sine kildesteder. Det er det noget reelt og prisværdigt i, men det er også besværligt for læseren. Den, som vil gå detaljeret traditionshistorisk til værks, modtager kun få hjælpende oplysninger i selve artiklen. Traditionerne og udsagnene om den enkelte plantes anvendelse serveres som en ufordøjet klump, skjønt der er tale om en vis kronologisk og geografisk sortering. Kan man med hjælp af disse artikler fatte traditionernes rod eller mangel på samme i det lokale kulturland-skab? Kan man få et indtryk af udsagnetes rækkevidde? Jeg tvivler.⁷

Eske K. Mathiesen vet som folklorist att de traditioner som har bevarats i arkiv och tryckta källor har högst olika källvärde. Vissa belägg kan representera väl etablerade traditioner medan andra bara har lokal bäring eller återger traditionerna i en fragmentarisk eller missförstådd

Vagn Brøndegård studerar uppställning av sitt arbetsbibliotek som då hade överförts till KSLA för att utgöra grunden till V. J. Brøndegårds etnobotaniska samling. Foto: Håkan Tunón, 2004.

form. I sitt stora verk är Brøndegård mer botaniker än folklorist, han avstår i regel från källkritik och nöjer sig med att återge allt han har stoppat i portören under sitt etnobotaniska samlande. När han kommenterar sina källor handlar det mestadels om ifall informationen är botaniskt korrekt eller inte. Något annat är heller inte att vänta: Brøndegård ingick aldrig i den nordiska folkloristiska forskarmiljö där frågor om källkritik och genreanalys stod på dagordningen. Man kan tycka att hans arbetsprestation ändå räcker gott.

Framgången med *Folk og flora* ledde till att Brøndegård kunde fortsätta med ett verk om djurlivet i dansk tradition enligt samma riktlinjer: systematiskt uppställda artiklar om de enskilda djurarterna, med rika illustrationer som Rosenkilde & Bagger plockat fram. Verket fick titeln *Folk og fauna* och

utkom 1985–86 i tre band. Han begränsade sig här till de vilda djuren; husdjurens traditioner reserverades till två avslutande band med titen *Folk og fe* (1992).

Efter dessa publikationer, som representerar krönet på hans livsverk, försökte Vagn Brøndegård i flera år sälja sin boksamling, vilket visade sig svårt, eftersom han krävde att den skulle bevaras som en helhet. Den institution som till sist kunde härbärgera den var Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien i Stockholm. Förvärvet år 2003 möjliggjordes genom en generös donation från Marcus och Amalia Wallenbergs minnesfond. Brøndegårdsamlingen finns nu i akademiens bibliotek och omfattar över 70 hyllmeter böcker och flera tusen särtryck samt en mängd urklipp, allt indexerat i en särskild katalog med närmare 2 400 ämnesord. Det svenska intresset

för den danske etnobotanikerns pionjärinsats ledde till att han 2005 utsågs till hedersdoktor vid Sveriges Lantbruksuniversitet.

Folk og flora och dess båda ovan nämnda uppföljare vänder sig till en bred intresserad allmänhet med intresse för botanik och natur, miljövänner som vill veta mer om växtarter, kulturhistoriskt intresserade, hembygdsforskare, trädgårdsodlare och naturvänner. Men framgången har också haft det goda med sig att den etnobotaniska forskningen i Norden har upptäckt många tidigare artiklar som inte nått ut genom att de publicerats i svåråtkomliga tidskrifter. Det är ett brett urval av dessa artiklar som nu återutges i den föreliggande volymen. Artiklarna är för många för att kunna kommenteras i varje enskilt fall. På de följande sidorna tar jag upp ett femtontal av dem som representativa exempel på Vagn Brøndegaards etnobotaniska forskning.

En huvudlinje inom etnobotaniken har alltifrån äldsta tider varit studiet av medicinalväxterna. En vanlig kategori av artiklar i Brøndegaards författarskap är monografiska artiklar över enskilda medicinalväxter, där han radat upp belägg från antiken och fram till nutiden. Ett representativt exempel är "Vejbred (*Plantago*) som sårmedel" som först publicerades i *Farmaceutisk Tidende*⁸. Det danska ordet "vejbred" som också finns i skånskans "väjbräjeblad" motsvaras i svenskan och norskan av "groblad" (*Plantago major*). Förleden "gro-" betyder här "läka". Den latinska benämningen *plantago*, som tidigast påträffas hos Plinius d.ä., går tillbaka på latinets "planta" (fotsula). Som bekant växer grobladet främst på och omkring vägar, och det måste ha varit dess lindrande effekt på nakna fotsulor som ligger bakom det latinska namnet.

Bruket av groblad som omslag på sår måste vara uråldrigt. Brøndegaard redovisar belägg för dess användning i en mängd forntida

Groblad (*Plantago major*), ur *Otto Thomé, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1885*.

och medeltida läkar- och örtaböcker och ger exempel på folkmedicinska uppgifter, ordnade efter de länder där de noterats. Det förefaller som om växtens urhem är den gamla världen, varifrån den nådde Nordamerikas indianer genom kolonisation. Ett poetiskt belägg som jag skulle vilja addera till exemplarsamlingen är det som ingår i "de nio örternas galder", en sjukdomsbesvärjelse i den anglosaxiska läkeboken *Lacnunga* från 1000-talet. Där kallas grobladet "örternas moder" och galdraren beskriver dess tillvaro på vägarna (min översättning):

Över dig knarrade kärror, över dig red drottningar,
 över dig klagade brudar, över dig fnyste oxar.
 Alla dem stod du emot och värjde dig mot.

Man kan fråga sig varför brudarna klagat när de rider över grobladen. Sannolikt åter speglar orden en medeltida sedvänja som levde kvar ända in på 1900-talet i Karelen och Ingermanland, nämligen att bruden brister ut i ceremoniell klagan när hon lämnar det trygga föräldrahemmet och förs på hästryggen till brudgummens by.⁹

I Brøndegaaards artikel diskuteras avslutningsvis grobladets antibiotiska effekter. Är de empiriskt grundade, eller handlar det om folktro? Brøndegaaard hänvisar till studier som klart styrker att effekten finns. Sedan han skrev artikeln har det kommit ytterligare biotekniska undersökningar som visar att groblad innehåller ett stort antal biologiskt aktiva substanser av betydelse för sårläkningen, något som har påvisats i försök med odlade celler av människa.¹⁰

En annan växtmedicinsk monografi, tidigast tryckt i *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift*, är "Linnæa i folkmedicinen"¹¹. I jämförelse med grobladet har linnean (*Linnaea borealis*) haft en betydligt mer begränsad utbredning som medicinalväxt, främst Sverige och Norge. Som Brøndegaaard påpekar i artikeln hade Linné målsättningen att dokumentera folkliga uppfattningar om nyttan av olika växter och även deras regionala benämningar och kan därför sägas ha haft ett etnobotaniskt perspektiv. Linné och Richard Dybeck dokumenterade benämningar som "benvärksgräs", "knarrgräs" och "vinngräs". Båda kan berätta att linnean har använts invärtes till té och utvärtes som kompress samt framför allt till att badda det smärtande stället. Richard Dybeck föreslår en egen tolkning av "knarrgräs": "Till äfventyrs af det prassel, l. den knarrning, som höres då man trampar på mattan af örtens täta rffvor, hälst då växten öfvergått till torrhet."

Som Brøndegaaard skriver är förklaringen en annan: "knarren" har varit en utbredd benämning på en ledåkomma, främst i handleden, förorsakad av tungt arbete, som yttrade sig som svullnad, värk och knäppningar. I övre Norrland har sjukdomen kallats "vinn".¹²

Ett tredje exempel på artiklar om enskilda medicinalväxter är "Sevenbom som abortivum".¹³ Sävenbom (*Juniperus sabina*) är en buske, besläktad med enen, vars fosterfördrivande egenskaper har varit kända mycket länge; sin vana trogen redogör Brøndegaaard för alla kända antika belägg. Busken infördes under medeltiden från Sydeuropa till de skandinaviska länderna, och de kloka gummor som olyckliga bondflickor tvingades rådfråga kände väl till den, vilket har satt många spår i dansk folklore. Brøndegaaard nämmer inte att sävenbom har använts för fosterfördrivning även i Sverige, vilket den har.¹⁴ Brøndegaaards artiklar om abortiva växter var länge de utförligaste i ämnet, innan den amerikanske etnobotanikern John M. Riddle utgav sitt magistrala verk om kontrceptiva och abortiva växter i västvärlden, *Eve's Herbs*.¹⁵

Den etnomedicinska litteraturen om bruket av medicinalväxter är förhållandevis omfattande, både i Danmark och annorstädes. Ett område som däremot tidigare i stor utsträckning har varit utforskat är den rika traditionen av trosföreställningar, sägner och kalendariska seder som har knutits till vissa växter. Området tillhör folkloristiken, men nordiska folklorister har i regel saknat de erforderliga botaniska kunskaperna för att kunna ta sig an uppgiften. Här har Vagn Brøndegaaard gjort en betydande insats med en rad artiklar, av vilka jag här vill ta upp sex.

En artikel med stort kulturhistoriskt intresse är "Pesttjørnen".¹⁶ Med ett som vanligt överväldigande rikt material visar han att det på Själland har varit tradition att plantera hagtornsbuskar på gravar, särskilt de massgravar som uppkom vid pestepidemier bland

människor och boskap. Pestsmittan kunde överleva i jorden, och de vassa hagtorsbuskarna blev ett sätt att hålla gravplundrare och betande djur på avstånd. Det finns inga offentliga påbud att plantera hagtorn, utan de själländska bönderna förde vidare en gammal sed genom århundradena. I yngre tradition har anknytningen till pestepidemier ofta hunnit glömmas bort; där heter det att det var otursamt i största allmänhet att fälla hagtorn som växte på gamla gravplatser. Ibland har det förklarats med att det fanns folktroväsen som levde under hagtornet och som inte fick förgaras. "Pesttjörnen" är en specifikt dansk tradition, men i ett vidare perspektiv har vassa och taggiga växter ofta tilltrots en avvärande funktion mot allt ont, något som redan den svenska etnologen Louise Hagberg övertygande visade i artikeln "Vasst emot".¹⁷

Artikeln "Primitiv løbe", publicerad 1971 i *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, är en kraftigt utvidgad version av en artikel från 1951 med samma titel i *Mælkeritidende*. Den utgör det grundligaste och mest allsidiga inlägget i en diskussion som har pågått länge: om bladsekretet i tätört (*Pinguicula vulgaris*) och sileshår (*Drosera rotundifolia*) verkligen har den effekt som man i det nordskandinaviska fåbodområdet har menat att det har, nämligen att få mjölk att tätna och bli till tätmjölk.

Diskussionen inleddes av den Estlandsfödde svenske etnologen Gustav Ränk med artikeln "Vilken roll har tätörten spelat i mjölkhushållningen?"¹⁸, senare omtryckt med titeln "Tätörten, folktron och forskningen".¹⁹ Ränk menar att tätörtens praktiska betydelse starkt har överbetonats. Beredningen av tätmjölk har visat sig mycket väl kunna försiggå utan att tätörten behövt tillgripas. Bakgrunden till föreställningen kan enligt Ränk vara ett slags likhetsassociation mellan den slemmiga tätmjölken och den klubbiga tätörten.

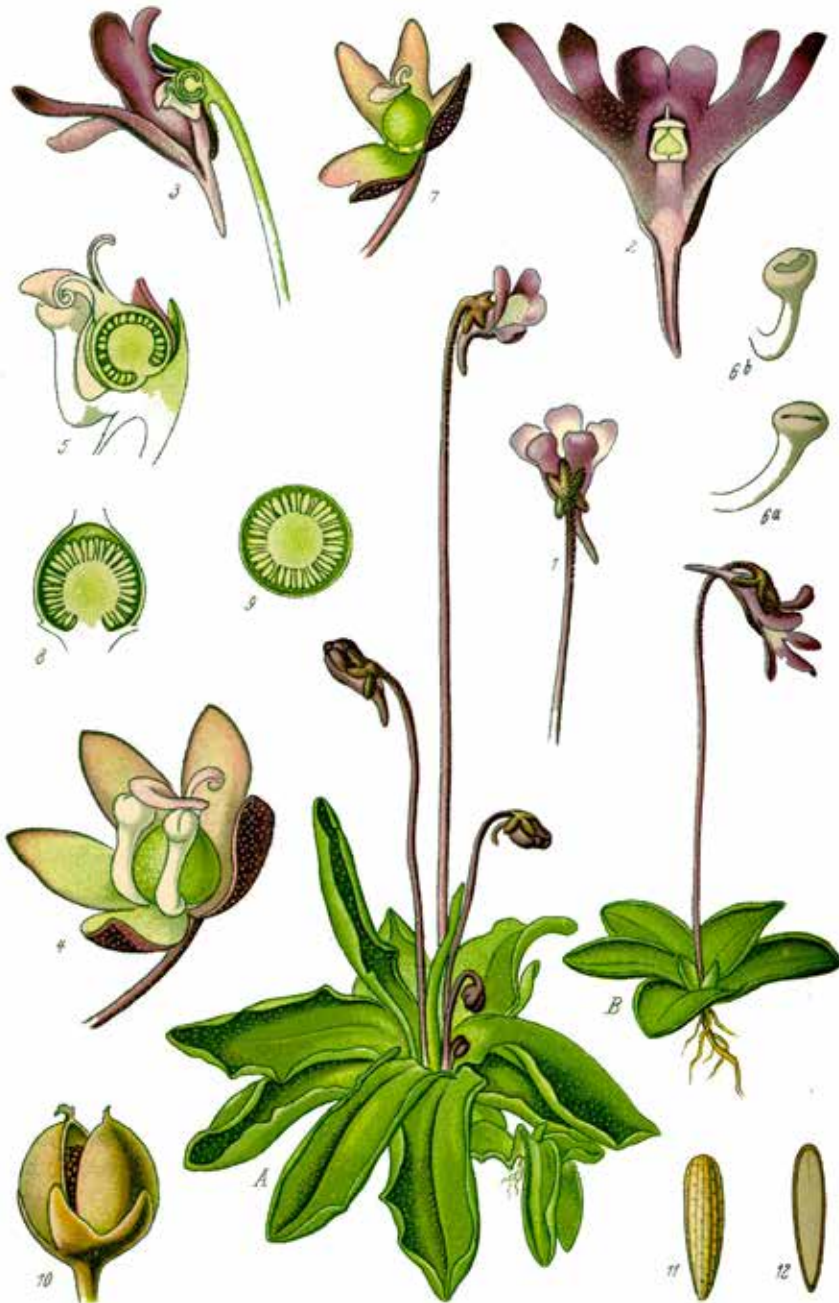
Brøndegaards artikel visar övertygande att fermentering av mjölk med hjälp av tätört och

sileshår faktiskt har varit en konserveringsmetod av hög ålder som levde kvar i övre Sverige och Norge in i 1900-talet. Eftersom den inte alltid ledde till lyckat resultat, förekom det ofta att man beredde tätmjölken eller surmjölken genom att stryka mjölkkärlen med gammal tätmjölk. Men det går inte att som Ränk reducera bruket till en likhetsassociation; det rika källmaterialet visar otvetydigt att tätörtens egenskaper har varit kända och praktiserats i traditionen sedan länge. Det senaste bidraget till diskussionen är Inger Larssons doktorsavhandling *Tätört, tätgräs, surmjölk och skyr*.²⁰ Den är visserligen en ordgeografisk studie, men författaren tar också ställning till frågan om tätörtens effektivitet vid beredning av tätmjölk och har genom egna experiment kunnat bekräfta att det faktiskt blir tätmjölk om man lägger tätört i den färska mjölken.

En av de artiklar jag själv sätter högst i Brøndegaards produktion är "Sagnet om Sambucus Ebulus".²¹ Där förmedlar han i koncentrerad form spännande information om den växt som i Sverige kallas sommarfläder. På 1700-talet fanns en av dess svenska växtplatser nära Kalmar slott. Linné berättar att lokalbefolkningen kallade den "mannablod" och trodde att den hade växt upp på platsen för ett fältslag mellan danskar och svenskar. Detta är en sägen som kan föras tillbaka på en engelsk folketyologi: växtens engelska namn "dane-worth", med ursprungsbetydelsen "stinkört", har satts i förbindelse med traditioner om fältslag där ena parten har utgjorts av danskar. Enligt sägnen berodde namnet på att den sög näring ur stupade danskars blod. Både i England och Sverige har traditionen överförts på andra blommor, i Sverige smörboll (*Trollius europaeus*) och kungsängslilja (*Fritillaria meleagris*).

Artikeln "Fanden i brombærrene"²² kan närmast rubriceras som en studie i folklig kalendertradition. Brøndegaard har här sammanfört uppgifter om att vissa bär blir otjänliga som

Tätört (*Pinguicula vulgaris*), ur *Otto Thomé*, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1885.

föda när sommaren närmar sig sitt slut eller hade övergått i höst. I Danmark har man sagt att björnbären är oätliga, rentav giftiga, efter Mickelmäss (29.9), för då har fan eller trol-len smort sina skor eller stövlar med dem eller förrättat sitt tarv på dem. Liknande talesätt har varit kända i Tyskland och på de brittiska öarna. Bakgrunden är att björnbären mognar sent och därför kan skadas av frost som gör dem onjutable.

I artikeln ges exempel på liknande traditioner om blåbär och odon från Tyskland, Sverige och Norge. Den märkesdag som enligt svensk tradition utgjorde slutet på blåbärsäsongen var Larsmäss (10.8). I Dalsland har man sagt: "Efter Larsmäss har Skam (= djävulen) spottat på blåbären".²³ Brøndegaard konstaterar att det enbart är mörka bär som blivit föremål för dessa talesätt och tolkar dem som uttryck för tron att demoniska, mot människorna fientliga väsen vill skada bären. Kanske överbetonar han här inslaget av seriös folktro; talesätten kan också tolkas som en pedagogisk tradition som har använts för att skrämna barnen från att äta bären när de blivit dåliga.

En annan artikel som likaså tar upp en kalendarisk tradition är "Nordens palmer".²⁴ Evangelienas beskrivning av hur man vid påskhögtiden bredde ut palmer för Jesus vid hans intåg till Jerusalem ledde under medeltiden till processioner, där man i stället för palmblad använde nordligare substitut som bestänktes med vigvatten. Dessa processioner förbjöds i de protestantiska länderna, men en folklig sed att på palmsöndagen plocka kvistar av sälg (*Salix caprea*) med nyutslagna "videkissar" och pryda hemmen med dem levde kvar i både Danmark och södra Sverige.

I artikeln berättas något som inte alla svenskar känner till, nämligen att sälgen i Danmark liksom i sydsvenska dialekter kallas "palm". Brøndegaard presenterar i artikeln långa listor på ortnamn i Danmark och Sverige, där

förleden är "palm-". Namnen förefaller i de allra flesta fallen kunna förklaras av att bebyggelsen ägt rum på platser där det växer sälg.

En tredje artikel som utreder en kalendarisk sedvänja är "Roelygten".²⁵ Benämningen "rovlykta" förefaller främst ha avsett lyktor tillverkade av betor eller kålrötter. Brøndegaard visar att det i stora delar av Europa har varit en utbredd sed bland ungdomar att på senhösten holka ur ett stort exemplar av rotfrukten, förse den med ögon, näsa och mun och placera ett ljus inuti. Med rovlyktorna kunde man skrämna folk när de färdades på mörka vägar eller tittade ut genom fönstren.

Nordgränsen för detta upptåg är Danmark och sydligaste Sverige. Brøndegaard redovisar ett trettiotal danska belägg som visar att tillverkningen av rovlyktor i senare tid har kunnat ske i organiserad form med priser till den finaste lyktan. Seden har ingen hög ålder i Danmark utan verkar ha införts på 1800-talet, när rotfrukter i lämplig storlek (däribland sockerbetor) började odlas i större skala.

På de brittiska öarna kallades rov- eller kålrotslyktan "Jack-o-lantern" och tillverkades till Punkie Night (fjärde torsdagen i oktober) eller Halloween. Den senare traditionen nådde USA, där man övergick till att använda pumpor. En annan förändring var att det i stället för ungdomar oftast var barn

som med föräldrarnas hjälp gick runt med lyktan. Den amerikanska traditionen introducerades i sin tur rätt nyligen i Skandinavien och är förklaringen till att försäljningen av stora orangefärgade pumpor når en topp vid allhelgonahelgen.

Även inom det område som skulle kunna kallas etnomykologi har Vagn Brøndegård gjort en pionjärinsats genom att ta upp folkliga föreställningar om svampar till vetenskapligt studium. Det är ett fascinerande forskningsfält som först på senare år har börjat få den uppmärksamhet det förtjänar.²⁶ Jag ska här ta upp hans två kanske viktigaste artiklar.

Den ena, "Støvbold – Blindsopp – Blodstilla"²⁷, handlar om de svampar som i Sverige kallas röksvampar (*Lycoperdon* och *Bovista*). De har ända sedan antiken fått namn med flatus-motiv: sporererna som stiger upp från de runda svamparna som en brunaktig rök har gett associationer till fisar. Bakgrunden är att svampar enligt en äldre uppfattning växte upp där människor eller djur släppt fekalier. Röksvamparnas latinska namn kan översättas med "vargfis". Namnet på svampfamiljen *Bovista* betyder "oxfis". I Sverige har ett dialektalt namn på röksvamparna varit "käringfis". En annan grupp av namn förbinder röksvamparna med olika demoniska väsen; i delar av Sverige har de t.ex. kallats "Skams snusdosa".

En vanlig trosuppfattning har varit att svamparnas sporer kan orsaka blindhet, vilket har gett upphov till namnet "blindsopp". Bakgrunden är att sporererna verkar kraftigt irriterande om de skulle hamna i ögonen. Men bilden av röksvamparna är inte helt igenom negativ. De har använts inte bara i folkmedicinen utan även i äldre skolmedicin för att stilla blodflöde. En folklig kur mot näsblod har i hela Skandinavien varit att andas in sporererna från en röksvamp i näsan.

I en lång och innehållsrik artikel, "Alfedans og Heksering"²⁸, redogör Brøndegård för de

folkliga förklaringarna till att vissa svampar växer i ring. Innan man kände till att svamparna på marken är frukterna på ett underjordiskt mycel som sprider sig koncentriskt, förekom både lärda och folkliga förklaringar till ringarna.

En lärd förklaring var att de uppstod efter blixtnedslag. En utbredd folktrö i Skandinavien och på de brittiska öarna var att älvor hade dansat ringdans på dessa platser. I Sverige har man talat om "älvringar".

I Tyskland har den vanligaste benämningen på fenomenet varit "Hexenring", ett namn som därifrån har nått de skandinaviska språken. Brøndegårds väl underbyggda tes i artikeln är att "älvringar" är den äldre benämningen som har kommit att ersättas av "häxringar". När han på ett ställe använder rubriken "Alfetro bliver til heksetro" bör det alltså inte tolkas som att tron på människoliknande väsen i naturen generellt kom att ersättas av häxtro. Båda dessa föreställningskomplex har existerat parallellt i årtusenden. Men i en snävare bemärkelse, när det gäller ringarna i gräset, stämmer den.

Tron på alfer och på häxor utgör komplicerade forskningsfält som har avsett en omfattande vetenskaplig litteratur, och allt som tas upp i den snart femtio år gamla artikeln står sig inte i dag. Margaret Murrays tankar om en fruktbarhetskult bland häxor avvisas till exempel av de flesta forskare. Man kan också hitta faktafel, som att de så kallade älvkvarnarna inte skulle vara skapade av människor utan av rinnande vatten. Men helhetsintrycket av artikeln är att den innehåller många intressanta iakttagelser och sätter in folktron om svampar i ett större sammanhang.

Ett område som Vagn Brøndegård genom åren har ägnat ett särskilt intresse är traditionella barnlekar där växter kommer till användning. En tidig studie är "Florale orakellege"²⁹, där han redogör för traditionen att spä hur framtiden ska bli med hjälp av växter,

t.ex. genom att läsa en ramsa samtidigt som man plockar prästkragens vita kronblad. Hans mest inträngande artikel på området är den 66-sidiga artikeln ”Danske børnelege med blomster og andre plantedele”³⁰, i vilken han redovisar en imponerande mängd material, systematiserat i sexton grupper. En föreställning om hur stor utbredning vissa av dessa lekar har haft ges i ”Drei Kinderspiele mit Pflanzen in ihrer geographischen Verbreitung”.³¹ Jag har nyligen belyst Brøndegaards pionjärinsats på detta område i artikeln ”Barnlekar i växtriket”.³²

Artiklarna i den föreliggande volymen handlar alla om växter i seder och bruk. Det finns skäl att påminna om att Vagn Brøndegaard också har lämnat viktiga bidrag till den etnozologiska forskningen. Jag nöjer mig med att peka på ett exempel, artikeln ”Albatrossen og sømanden”³³. Albatrossen är som bekant den största havsfågeln med en vingbredd som kan överstiga tre meter. Den förekommer på det södra halvklotet, där den kan följa efter fartyg i flera dagar. Det är inte svårt att förstå att det har uppstått maritim folklore kring den.

Av det omfattande källmaterial som redovisas i artikeln framgår att det mesta av folktron om albatrossen uppstod under 1800-talet. I äldre reseskildringar nämns fågeln främst som ett jaktbyte under långa sjöresor; en skjuten albatross innebar ett tillskott till den ensidiga dieten ombord. Senare förändrades bilden: albatrossen blev Stilla havets olycksfågel som varslade dåligt väder, den kunde härbergera själen av en ogudaktig sjökaptan eller en drunknad sjöman, och det betydde otur att skjuta och äta den. Brøndegaard framför åsikten att en dikt av Samuel Coolidge från 1798, ”The Ancient Mariner”, är en viktig källa i sammanhanget.

Sammanfattningsvis kan konstateras att Vagn Brøndegaard i sina etnobotaniska artiklar inte sällan har tagit upp ämnen till

Barn har ett mångfasetterat sätt att förhålla sig till naturen och dess invånare. Kunskapen om detta förs vidare från barn till barn, och mer sällan från vuxna till barn. Foto: Håkan Tunón.

behandling som aldrig tidigare blivit vetenskapligt belysta. I de fall då det finns tidigare litteratur, skiljer sig hans studier från föregångarna genom att han dragit fram belägg i en omfattning som man knappt trodde var möjlig. Vidare kännetecknas de av en naturvetenskaplig och filologisk skolning som man bara undantagsvis möter i kulturhistoriskt författarskap. Den som söker teoretiskt nytänkande och stilistisk briljans riskerar att bli besviken; det är inte där Brøndegaard har sin styrka. Men som trägen faktsamlare inom det etnobotaniska fältet har han knappast sin like. Man kan komma att tänka på en nästan nittio år äldre dansk privatlärare, den outröttlige H. F. Feilberg, vars *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal* är en folkloristisk guldgruva. Båda

har lämnat materialsamlingar till eftervärlden som genom sina upphovsmäns noggrannhet och kringsyn har ett bestående värde.

NOTER

- 1 Ljunggren 2009.
- 2 Brøndegård 1964b.
- 3 Brøndegård 1970a.
- 4 Brøndegård 1963b.
- 5 Brøndegård 1969.
- 6 Brøndegård 1980.
- 7 Mathiesen 1981, s. 130.
- 8 Brøndegård 1962.
- 9 af Klintberg 1998, s. 44f.
- 10 Zubair et al. 2012.
- 11 Brøndegård 1959a.
- 12 Granlund 1962–63, s. 190.
- 13 Brøndegård 1959b.
- 14 Tillhagen 1983, 62, 75.
- 15 Riddle 1997.
- 16 Brøndegård 1970b.
- 17 Hagberg 1929.
- 18 Ränk 1960–61.
- 19 Ränk 1970.
- 20 Larsson 1988.
- 21 Brøndegård 1972–74.
- 22 Brøndegård 1975.
- 23 af Klintberg 2000, s. 69.
- 24 Brøndegård 1971a.
- 25 (tryckt för första gången i detta bokverk).
- 26 t.ex. Eckblad 1994.
- 27 Brøndegård 1961.
- 28 Brøndegård 1964a.
- 29 Brøndegård 1953.
- 30 Brøndegård 1960.
- 31 Brøndegård 1973/74.
- 32 af Klintberg 2012.
- 33 Brøndegård 1963a.

LITTERATUR

- Brøndegård, Vagn J., 1953, "Florale orakellege", *Danske Studier* 1953, s. 65–183.
- 1959 a, "Linnæa i folkemedicinen", *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift* 42, s. 89–98.
- 1959 b, "Sevenbom som abortivum: en etnobotanisk undersøgelse", *Danske Studier* 1959, s. 5–31.
- 1960, "Danske børnelege med blomster og andre plantedele", *Sprog og Kultur*, s. 11–76.
- 1961, "Støvbold – Blindsopp – Blodstilla: *Lycoperdon* og *Bovista* i Folkemedicinen", *Archiv for Pharmaci og Chemi* 68, s. 1279–1293.
- 1962, "Vejbred (*Plantago*) som sårmiddel", *Farmaceutisk Tidende* 72, s. 505–513, 537–543.
- 1963 a, "Albatrossen og sømanden: et kapitel i den maritime folklore", *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, årbog* 1963, s. 111–147.
- 1963 b, "Nordisk bomuld", *Tidsskrift for tekstilteknik* 1963, s. 121–128.
- 1964 a, "Alfedans og Heksering. En etnobotanisk undersøgelse", *Friesia. Nordisk mykologisk tidsskrift* VII, s. 314–343.
- 1964 b, "Botanikeren Emil Rostrup i Skårup", *Fynske Årbøger* 1964, s. 337–384.
- 1969, "Gammel snaps på nye flasker", *Brygmesteren* 26, s. 237–240.
- 1970 a, "Bruk af træ i Danmark", *Snedkermestrene* 6 & 7.
- 1970 b, "Pesttjørnen", *Danske Studier* 1970, s. 124–142.
- 1971 a, "Nordens palmer", *Sprog og Kultur* 27, s. 13–22.
- 1971 b, "Primitiv løbe", *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1971, s. 75–90.
- 1972/74, "Sagnet om Sambucus Ebulus", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1972/74, s. 157–161.
- 1973/74, "Drei Kinderspiele mit Pflanzen in ihrer geographischen Verbreitung", *Arv* 29/30, 1973/74, s. 73–82.
- 1975, "Fanden i brombærrene", *Sprog og Kultur* 28, s. 44–49.

- 1978–1980, *Folk og flora* I–IV. København.
- 1980, ”Birken som ’Visdommens træ’”, *Dansk Pædagogisk Tidsskrift* 28, s. 71–73.
- 1985–1986, *Folk og fauna* I–III. København.
- 1992, *Folk og få.* København.
- u.å, *Roelygten*. Ms i Brøndegaardsamlingen, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. (publiceras i föreliggande bokverk).
- Eckblad, Finn-Erik, 1994, *Sopp i Norge før i tiden*. Ås.
- Granlund, John, 1962–63, ”Curing ’Knarren’ (Peritendinitis or Tendovaginitis)”, Carl-Herman Tillhagen, red., *Papers on Folk-Medicine*, s. 187–225. Stockholm.
- Hagberg, Louise, 1929, ”Vasst emot. Några stålets föregångare som magiskt skyddsmedel”, *Fataburen* 1929, s. 12–45.
- af Klintberg, Bengt, 1998, ”De nio örternas galder”, i förf:s *Kuttrasju. Folkloristiska och kulturhistoriska essäer*, Stockholm.
- 2000, Blåbär, *Gastronomisk kalender*, s. 60–72.
- 2012, ”Barnlekar i växtriket”, *Rig* 2012:3, s. 155–167.
- Larsson, Inger, 1988, *Tätört, tätgräs, surmjölk och skyr, en datorstödd ordgeografisk studie över nordiska ord rörande äldre tiders mjölkhushållning*, Stockholm.
- Ljunggren, Sigrid, 2009, Etnobiologen Vagn J. Brøndegaard uppvaktas på sin 90 års dag av sin bibliograf, www.klsa.se/anh/bibl/brondegaard-samlingen.
- Mathiesen, Eske K., 1981, [rec. av] ”Folk og flora, I–IV”, *Folk og Kultur* 1981, s. 130–131.
- Rasmussen, Gorm, 2014, ”Das Menschlein in der Blüte”, s. 83–136 i *Utsyke Nø 1*. (en reportagebok om samlare.)
- Riddle, John M., 1997, *Eve’s Herbs. A History of Contraception and Abortion in the West*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ränk, Gustav, 1960–61, ”Vilken roll har tätörten spelat i mjölkhushållningen?”, *Folk-Liv* 1960–61, s. 65–75.
- 1970, ”Tätörten, folktron och forskningen”, N.-A. Bringéus, (utg.), *Mat och miljö*, s. 230–243. Lund.
- Tillhagen, Carl-Herman, 1983, *Barnet i folktron. Tillblivelse, födelse och fostran*. Stockholm.
- Zubair, Muhammad et al., 2012, ”Kloka gumorna hade rätt – groblad kan läka sår!”, *LTI-fakultetens faktablad* 9, 2012.